

XVI. Yüzyılın Son Döneminde Safevi-Osmanlı İlişkilerinde Kırım Hanlığı'nın Rölü

Şahin Fazil*

Azerbaycan'ın XVI. yüzyıl tarihine ait bilgiler esasen farsça kaynaklara yansıtılmış bulunuyor. Söz konusu dönemde yazılmış ilk kaynak sayısı genel tarih eserleri hariç 25'in üstündedir.¹ Manchester Üniversitesi profesörü K.E.Bosvort'un *Müslüman Sülaleleri* kitabı yaratılışından çöküşüne dek tüm genel müslüman sülalelerinin tarihini kapsamaktadır. Kırım hanları üzerine yazar böyle bilgi vermektedir:

“Kızıl Orda hanları arasında başgöstermiş olaylar nedeni ile h.760'da (m.1359) Kırım'da Cuci soyunun hakimiyeti sona erdi ve bu soyun diğer bir kolu Toka Temir sülalesi iktidara geldi. Söz konusu sülalenin hanları daha önce Tohtamış hana tabilerdi. XV yüzyıl başlarından itibaren Kızıl Orda'dan tamamen ayrıldılar ve Hacı Girey'in yönetiminde bağımsız hanlık yaratmış oldular. Hacı Girey 38 yıllık yönetimi sonucu vefat etti (871/1466). Yaratmış olduğu hanlıkta 70'e kadar han ardarda hakimiyette bulunmuş ve Cengizliler devletinden sonra en uzun süre zarfında devleti yönetmişlerdir”.

Böylece, K.Bosvort ve Halil İnalçık'ın hesaplamalarına göre, Kırım hanları 1428-1792 arası Kırım'ı yönetmişlerdir.² Osmanlı İmparatorluğu Kırım'ı kendine tabi bir devlet olarak ve Kızıl Orda hanları ile mücadelede her zaman Gireyler'in müttefiki olarak görüyor olması bellidir. Gireyler kendilerini Kızıl Orda hanlarının varisi olarak görmüş ve XVI yüzyılda birkaç defa Kazan hanlığını yönetmişlerdir. Kendileri Osmanlı devleti ile Rusya arasında ihtilaflarda XVI.yüzyıl sonundan başlamış Güney Ukrayna'da, Don nehri havzası ve Kuban'da hakimiyet uğrunda sorunların çözümünde her zaman Osmanlı devletinin yanında olmuşlardır. Kırım hanlarının İstanbul'a bağımlılığını belirten cihetlerden biri Osmanlı sarayında

* Prof. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Abbasqulu Ağa Adına Tarih Enstitüsü, Bakü/ AZERBAYCAN, shahinfazil27@gmail.com

1 Петрушевский И.П., *История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в.*, Ленинград 1958, (Rusça), s. 27; Рахмани А.А., *Азербайджан в конце XVI и в XVII веке*, Баку 1981, (Rusça), s. 6; Эфендиев О.А., *Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в.*, Баку 1981, (Rusça), s. 24.

2 Босворт К.Э., *Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии*, Москва 1971, İngilizceden çeviren P.A.Gryaznevıçtır, s. 211.

Girey şehzadelerinden birinin devamlı olarak rehin halinde yaşaması idi.³

K.Bosvort ardından şöyle belirtmekte: “XVIII yüzyılda Karadeniz ve Akdeniz’de Rusya saldırılarının çoğalmas ve Osmanlı İmparatorluğu’nun gücünün zayıflaması nedeni ile Kırım hanlığı bağımsızlığını kaybetmiş oldu. Sonuçta 1197/1783’de Büyük Yekaterina’nın ordusu Kırım’ı ele geçirdi ve Rusya İmparatorluğu’na birleştirdi.”⁴

Konunun tarafımızdan araştırılmasında İskender bey Münşi’nin [1560-1634] *Tarih-e Alemaraye-Abbasi* (Dünyayı Süsleyen Abbasin Tarihi) eseri önemli kaynak olmuştur. Sözkonusu eserde XVI-XVII. yüzyıl birinci çeyreğinde Azerbaycan, İran, Merkez Asya, Küçük Asya, Afganistan, Hindistan’la yanısıra Gürcistan’da başgöstermiş siyasal hayat yaygın olarak ele alınmış, tatarlar, Kırım hanları ve şehzadeleri hakkında ilginç bilgiler verilmektedir. Girey hanları ve şehzadeleri ile ilgili İskender Bey’in verdiği bilgiler Osmanlı ordusunun 1578’de Safevi arazilerine taarruzu ile bağlı olmaktadır. Bu taarruza dek Osmanlı sultanları Safevi şahları üzerine 5 defa saldırmış (1514, 1534, 1535, 1548, 1554), ama her defasında geri çekilmelerine rağmen, maalesef, saldırılar büyük can kayıpları ile sonuçlanmıştır. 1555 yılında Amasya’da sözkonusu devletler arasında barış anlaşması yapıldı. Anlaşmaya göre, Batı Gürcistan vilayetleri (Van, İmeretiya, Mengeliya ve Guriya) Osmanlılar’ın, Doğu Gürcistan arazileri ise (Meshiya, Kartli ve Kahetiya) Safeviler’in yönetimine geçmiş oldu.

1555’den sonra Safevi Devleti’nin Osmanlı Türkiyesi ile ilişkilerinde I. Şah Tahmasıp’ın hakimiyeti sonunadek barış dönemi sürdü.⁵ 23 yıl sonra, 1578’de Sultan III Murat’ın [1774-1585] emrine göre, Mustafa Lala paşa Erzurum’da 100 binlik ordu topladı. Ayrıca Sultan Kırım Han’ı Muhammed Girey’den [1577-1584] tatar ordusunun bu taarruza katılmasını ve Deşti-Hazar yolu ile Şirvana gelmesi teklifinde bulundu.⁶ İskender bey Münşi yazıyor: “*Soygunçu Tatar ordusu dünyaca ünlü o memleketi (Şirvan’ın – Ş.F) yağmalamak amacı ile şu teklifi kabul etmiş oldu*”.⁷ Bir süre ardından Osmanlı ordusu ve Safevi birlikleri (30-40 binlik Osmanlı ve 15 binlik Kızılbaş ordusu) Kars kalesinin kuzey-batısında Çıldır gölünün kıyısında yüzyüze geldiler. Sonuçta Çıldır savaşı. Kızılbaşların yenilgisi. Yenilginin nedenini

3 Босворт К.Э., *age*, s. 211-212.

4 Босворт К.Э., *age*, s. 212.

5 Эфендиев О.А., *age*, s. 110.

6 Босворт К.Э., *age*, s. 150.

7 İsgəndər bəy Münşi, *Tarix-e-alem-araye-Abbasi*, Tehran C 1, Tegeran 1382/2003. (Farsça), s. 232.

İskender bey böyle açıklamakta:

“Rumiler birlik, sancak, grup halinde ordudan ayrılmış olarak savaşa başladılar. Gözleri Kızılbaşları gördüğünde derhal 10 bin savaşçıyı öne geçirdiler... Kızılbaşlar karşı tarafın birliklerini gördüğünde direnemediler ve geriye koştular. Atları büyük mesafeyi katettiklerinden yolda kalmışlardı... Velhasıl, Kızılbaş ordusu büyük yenilgiye uğramış oldu. Rumiler ise dinlenmiş atlarında saldıryorlardı”.⁸

Yazar Çıldır savaşındaki yenilgiyi böyle açıklıyor:

“Emirlerin birlikleri birbirinden ayrılmış, ordu parçalanmış durumdaydı. Kendileri birleşmek imkanı bile bulmaksızın savaşı terkettiler ve ordularına yetiştiler. Kızılbaşların Rum ordusu ile savaşında birinci yanlış bu idi: kendi aralarında inatçılık ve itaatsizlik yapmak. Nitekim, birlik yapamamaları sebebinden on-on beş bin savaşçı ile 100 binlik Rumi'ye karşı savaşa kalkmış oldular. Lala paşa'nın kazanmasına diğer sebep: Azerbaycan ve Şirvan savaşçılarının sayısı 50 binin üstünde idi. Kendi aralarında bir araya gelebilirselardı ve Gürcistan Sultanları onlara katılmış olursalardı, o zaman Lala paşa'nın bu vilayete gelişi çok zor olurdu. Emirlerin birleşmesi, diğerlerin inatçı olması ve önlem alamaması sonucunda memleket elden gitti”.⁹

Osmanlılar Gürcistan'ın büyük bir kısmını ele geçirerek Şirvan'a doğru hareket ettiler. Şirvan beğlerbeğisi Araz Han Rumlu onlara karşı geldi. Ama Kırım'dan gelmiş Adil Girey'in birlikleri ile birleşmiş Osmanlı ordusu Araz Han'ın ordusunu yendi, kendisini ise esir aldılar.¹⁰ İskender bey Münşi yazıyor: “Şirvan memleketi de Rumilerin eline geçti. Lala Paşa Osman paşa'nın Şirvan beğlerbeğisi görevine atadı. Şirvan'ın her vilayetine hakimler atayarak Şamahı kalesini, Ares ve Badikubeyi sağlam yapıp geri döndü.”¹¹ İskender bey Münşi daha önceye dönüp yazıyor. Böylece, Osman Paşa, yazıldığı üzere, Şamahı kalesinde yerleşmiş oldu, Adil Girey Han ve Şirvanşah tahtının eski şehzadesi Ebubekr Mirza Kür nehri kıyısına geldiler, Araz Han'ın ordusunu yağmaladılar. Durumdan haberdar olmuş bazı Kızılbaş emirleri savaşa kalkmış oldular ise bile yenildiler. *Tarih-i Alearayî-Abbasi*'de okuyoruz:

“Böylece, Kızılbaş savaşçıları yenildiler, her kes kendi başını kurtarmaya baktı... Ama bazıları eşyalarını toplayıp da kaçmaya fırsat bulamadılar bile

8 İsgəndər bəy Münşi, *age.*, s. 232-233.

9 İsgəndər bəy Münşi, *age.*, s. 234.

10 *История Азербайджана с древнейших времен до 70-х гг. XIX в.*, Баку 2009, s. 371.

11 İsgəndər bəy Münşi, *age.*, s. 235.

ve o anda Lezgi ve Tatar ordusu göründü... kız ve kadınlar, çok sayıda mal ve esir Tatarların eline geçmiş oldu... Velhasıl, Adil Girey han ve Tatar-Lezgi savaşçıları akıllamaz ganimetler topladı ve hemen Şirvan'a (Şamahı'ya – Ş.F.) doğru gittiler."¹²

Safevişinas tarihçi-bilgin Oktay Efendiyev'in *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti* kitabında sözkonusu Osmanlı-Safevi savaşı ile ilgili detaylı bilgiler sunulmaktadır. Kendisinin yazdığına göre, Adil Girey ve onun kardeşleri Seadet Girey ve Asker Girey Kızılbaşlar'ca Şamahı'da kuşatılmış Osman paşa'nın yardımına yetişmekten dolayı kuzeye doğru yol aldılar ve 28 Ramazan 986 yılında (28 Kasım 1578 yılı) Ağsu nehrinin kıyısında Mollahasan namlı bir yerde karşılaştılar, Adil Girey Lezgiler'in, Karabörkler'in ve Şirvanlılar'ın 4-5 binlik grubu ile 12 binlik mustahkem Tatar ordusunu Safevilerin önüne çıkarttı.¹³

Bir daha *Tarixə-Alemarəyə-Abbasi* kitabına bakıyoruz:

“Devamlı Kızılbaş taarruzuna katlanamayan Tatar savaşçıları...yiğitçe savaşsalar bile savaştan vazgeçtiler. Adil Girey han Tatar ordusunu kuvvetten düşmüş gördüğünde savaşçılarını savaşa teşvik amacı ile kendisi hem onlara katıldı. Savaş zamanı Kızıbaş Baba Halife Dankaralı Adil Girey han'a yetişti...onu attan attı. Han kendini tanıttı. Onu esir aldılar. Tatar ordusu yenildi”.¹⁴

Mollahasan savaşında Tatarların yenilgisini ve Adil Girey Han'ın esir edildiğini duymuş Osman paşa artık Şamahı'da duramayıp orani terketti, Derbent kalesine yetişti.¹⁵ İskender bey Münşi Tatar şehzadesi Adil Girey'in tutuklanması ve sonraki kaderi ile bağlı kapsamlı bilgi vermektedir. O dönemde Azerbaycan'a gelmiş Safevi hükümdarı Şah Muhammed Hudabende'nin eşi Mahd-i ülya (Hayrannisa – Ş.F.) Adil Girey'in esir alınması ile ilgili bilgilendirildi. Olaylar hızla geçmekteydi. Tatar şehzadesinin tutuklanmasını emirler Safevi şehzadesi Hamza Mirza'ya söylediler, Adil Girey'i alıp Hamza Mirza'ya geldiler. “*Akıllı ve tedbirli kişiler Tatarlar'la dostluk etmek, kendilerini Run ordusuna destek olmadan vazgeçtirmek ve Şirvan vilayetini tehlikeden kurtarmak tavsiyesinde bulundular. Bu teklif Nevvab'ın (Hamza Mirza'nın – Ş.F.) hoşuna gitti*”.¹⁶

12 İsgəndər bəy Münşi, *age.*, s. 236.

13 Әфендіев О.А., *age.*, s. 161.

14 İsgəndər bəy Münşi, *age.*, s. 238.

15 Әфендіев О.А., *age.*, s. 162.

16 İsgəndər bəy Münşi, *age.*, s. 238.

Ama Hamza Mirza ile Mahd-i ülya arasında bir kırgınlık yaşandı, çünkü emirler Şirvan eyaletinin Hamza Han'a verilmesini teklif etmesi ardından "Mahd-i ülya Kazvin'e döndü, emirler de ardından Adil Girey'i de yanlarına alıp devletin payitahtına (başkentine) geldiler. Hamza Mirza Adil Girey Han'ı...divanhaneye yaklaşık evlerin birine yerleştirdiler", "birkaç adamını ağabeyisi Muhammed Gey han ve annesinin yanına gönderip kendisinin sağ-salim olduğunu ve saygı gördüğünü onlara bildirsün, diye karar aldılar. Adil Girey Han'ın güvenilir on mülazımı Şah'ın dostluk mektubunu alıp... yola çıktı".¹⁷

Sonraki olaylar gergin olarak devam etmekteydi. Adil Girey'in bir süre Şah sarayında yaşaması emirlerin pek hoşuna gitmemişti. Adamlar bu Tatar şehzadesini bir kalede yerleştirmeyi uygun gördüler. Hamza Mirza teklife katılmadı: "Onu kaleye göndermek bednamlık olur... Devlethanede kalması münasiptir...Adil Girey'in devlethane içinde yerleşmesi hâpiste olması demek. Kendisi sivil giysisindedir ve hiçbir yere gidemez."¹⁸

Emirler Hamza Mirza'nın teklifini geri çevirdiler, Adil Girey'i devlethaneden almak için adamlarını gönderdiler. Tutuklu Tatarlarla emirler arasındaki çatışmada Adil Girey öldürüldü.¹⁹ Ertesi gün (26 temmuz) Kızılbaş emirleri Şah'ın eşi Mahd-i ülya Hanım'ı da öldürmeye karar verdiler. Şaha söylediler ki, onun hanımı devlet işlerine karşılıyor ve Kızılbaş tayfa ihtiyarlarının tavsiyesini dinlemiyor ve eğer Mahd-i ülya hakimiyetten uzak tutulmazsa devlet çapında fesatlar olabilir. Şah emirlerin kararına karşı geldi ve "ben bir suçsuz seyyit kadının idamı fikrine katılmıyorum", dedi, ama emirler "hareme girdiler ve seyyit kadını boğdular".²⁰

Adil Girey'le Mahd-i ülya arasında yakın ilişki olması ile bağlı şüpheli fikirler vardır. İskender Bey Münşi yazıyor:

"Bir süre devlethanede yerleşmiş Adil Girey Han'ın hareketleri [ne imiş o hareketler? – Ş.F.] emirlerin ve devlet adamlarının pek hoşuna gitmemesi nedeni ile onu devlethaneden alıp... diğer bir yere götürmelerine karar verildi".²¹ Tatar Hanı ve Şah'ın eşi ile ilgili O.Efendiyev'in ciddi araştırmaları vardır. Azerbaycan Safeviler Devleti XVI. yüzyılda kitabında okuyoruz: "Adil Girey ve Mahd-i ülya'nın öldürülmesi olayını kaynaklar çelişik olarak açıklamaktalar. Bu yüzden şu iki olay arasında ilginin ve devamlılığın

17 İsgəndər bəy Münşi, *age.*, s. 240.

18 İsgəndər bəy Münşi, *age.*, s. 239.

19 İsgəndər bəy Münşi, *age.*, s. 239; Эфендиев О.А., *age.*, s. 165-166.

20 İsgəndər bəy Münşi, *age.*, s. 249-250; Эфендиев О.А., *age.*, s. 165-166.

21 Эфендиев О.А., *age.*, s. 240.

belirtilmesinde zorluklar görülmektedir. Örneğin, İskender Bey Münşi'nin yorumlarında²² Adil Girey'in öldürülmesi rastgele ve kasten yapılmamış bir hareket olarak görülmektedir. Güya Kırım Han'ı... kendisini saraydan alıp diğer bir yere götürmek görevi almış korçilerle (şah muhafızları – Ş.F.) çatışmaya kalkmış ve öldürülmüştü...şahın eşinin aleyhine sui-kast olayı ile Tatar hanının öldürülmesinin hiç bir ilgisi olmadığını A.Rahmani (tarihçi-Ş.F.) de göstermektedir. H.Röymer'in yazdığına göre, Gazi Ahmet (tarihçi - Ş.F.) işbu katillerin birbirini takip etmesini (önce Adil Girey'in, ardından şahın eşinin) gösteriyor, ama aradaki bağıllık konusu ile ilgili susuyor. Şeref Han Bitlisi (XVI.yüzyıl tarihçisi - Ş.F.), emirler Mahd-i ülyan'ı Adil Girey'le bir sevgi ilişkisinde bulunmasında suçlandırmaktalar, diye sözkonusu olaylar arasında bir bağ olduğunu göstermektedir. Oruç Bey (tarihçi Oruç Bey Bayat – Ş.F.) de Tatar şehzadesi ve Şahın eşi arasında aşk ilişkileri yaşandığı iddiasında bulunan Minadoi'ye (tarihçi- Ş.F.) karşı gelmiş ve bu olayın kendilerine (Adil Girey'in ve Mahd-i ülya'ya - Ş.F.) ceza vermek için bir bahane olmasını söylemektedir. Oruç bey, aslında ayanlar Adil Girey'in sarayda artan nüfuzundan ve bir yabancıнын devletin işlerine karışmasından korkmuşlar, diye yazmaktadır.”²³

1579'un yayında (h.987) Kırım hanı Muhammed Girey Sultan Murat'ın talebi ve askeri ganimet ele geçirmek amacı ile Bahçesaray'dan hareketle, Kuzey Kafkasya'dan geçmekle Şirvan sınırlarına yaklaştı. Kendisi, kardeşleri Gazi Girey'in, Safi Girey'in ve Seadet Girey'in refakatinde Derbent'e yetişti, ardından Osman Paşa ile beraber Şamahı'ya geldi. İskender Bey Münşi Tatarlar'ın “*Şirvan ve Karabağ'da pek çok dağıntılar yapmış olduğunu*” belirtmektedir. Bu dönemde Safevi Şahı Kızılbaşlar'a yardım için çok sayıda ordu ile Kızılbaş emirlerini Şirvan'a gönderdi: “*Muhammed Girey çok sayıda ganimet ele geçirmiş olan Tatarlar'ın bir grubu ile Kızılbaş ordusuna destek geldiğini duydu ve kendi vilayetine döndü. Gazi Girey iki-üç kardeşleri ve savaşıları ile beraber Osman Paşa'ya destek için Dağıstan ve Derbent'te kaldı*”, diye İskender Münşi yazıyor.²⁴

Sonuç

Sonda *Tarihi Alemarayı-Abbasi* kitabımı Farsçadan Azerbaycan Türkçesi'ne çevirmiş olduğumu ve iki büyük kitaptan oluşmuş eserin çevirisininin 2010 ve 2014 yıllarında Bakü'de basıldığını belirtmek istiyorum.

²² İsgəndər bəy Münşi, *age.*, s. 239.

²³ Әфендіев О.А., *age.*, s. 167.

²⁴ İsgəndər bəy Münşi, *age.*, s. 253-254.

Kaynaklar

Босворт К.Э., Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии, Москва 1971. (İngilizceden çeviren P.A.Gryazneviçtir)

İsgəndər bəy Münşi, Tarixə-aləmarayə-Abbasi, Tehran C 1, Terepan 1382/2003. (Farsça)

История Азербайджана с древнейших времен до 70-х гг. XIX в., Баку 2009.

Петрушевский И.П., История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в. Ленинград 1958. (Rusça)

Рахмани А.А., «Тарих-и алем-арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Баку 1960. (Rusça)

Рахмани А.А., Азербайджан в конце XVI и в XVII веке, Баку 1981. (Rusça)

Эфендиев О.А., Азербайджанское государство Сефевидов в XVI в., Баку 1981. (Rusça)

Don Juan of Persia Shiai Catholic, 1560-1604, Trans. and edit. With introduction by G.le Strance, Lond. 1926. (İngilizce)

Kütükoğlu B., Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri, I. İstanbul 1978.

The history of Warrs between the Turks and the Persians, Transl. into engl. By Abraham Hartwell. Lond. 1595. (İngilizce)

Roemer H.R., Der Niedergang Irans nach dem Tode Isma'ls des Gransamen 1577-1581, Wurzburg – Aumuhle 1939. (Almanca)

Scheref-nameh on histoire es Konrces par Sheref, prince de Bidlis publice...par V. Veliaminof-Zernof. Texte persian, t.II, St.-Pbg. 1862, (İngilizce ve Farsça)

